

Boekbesprekingen

Pot, A.M., *Caregivers' perspectives. A longitudinal study on the psychological distress of informal caregivers of demented elderly.*

Proefschrift. Leiden, 1996. 147 pp.
ISBN 90 5669 008 6

Dit boek handelt over stress ervaren door mantelzorgers van demente ouderen. Uit dit onderzoek komt naar voren dat veel mantelzorgers te maken hebben met psychische problemen, en specifieke ondersteuning kunnen gebruiken.

De gegevens waarop dit onderzoek is gebaseerd zijn afkomstig van het AMSTEL-project (Amsterdam Study on the Elderly) en van psycho-geriatrie dagopvangcentra. Hierdoor zijn zowel ernstig als minder ernstig dementerende ouderen en hun verzorgers in deze studie opgenomen (totaal aantal paren is 175).

Naast de prevalentie van psychische klachten onder verzorgers van demente ouderen wordt ook aandacht besteed aan veranderingen in de tijd in deze prevalentie. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen verzorgers van wie de te verzorgen demente oudere overleed binnen een tijdsbestek van 2 jaar, verzorgers van wie de te verzorgen demente oudere in deze periode werd opgenomen in een verpleeghuis, en verzorgers die bleven zorgen voor hun demente oudere. Alleen voor deze laatste groep verzorgers wordt een duidelijke toename van psychische klachten geconstateerd. Voor beide andere groepen zijn veranderingen in de tijd niet statistisch significant

(hierbij is zeker sprake van gebrek aan power in de analyses, de groepen zijn erg klein).

Vervolgens wordt ingegaan op het stressproces. In navolging van Lazarus en Folkman wordt onderscheid gemaakt in stressoren, het ervaren van stress, gevolgen van stress in termen van psychisch welzijn, en de mogelijke invloed van persoonlijke kenmerken op deze gevolgen. Omdat verzorgende echtgenoten en andere verzorgers (die meestal ook niet bij de demente oudere inwonen) andere stressoren zullen ervaren worden in de analyses deze groepen onderscheiden. Voor andere verzorgers is het ervaren van stress sterker gerelateerd aan psychische klachten dan de meer objectieve aanwezigheid van stressoren. Hoe deze stressoren worden ervaren is blijkbaar heel belangrijk in deze groep. Voor verzorgende echtgenoten is het ervaren van stress minder sterk gerelateerd aan psychische klachten; wanneer er sprake is van gedragsproblemen bij de demente oudere valt het verband met de ervaring van stress zelfs weg. Helaas wordt bij deze analyses geen gebruik gemaakt van de longitudinale aard van de dataverzameling.

Persoonlijke kenmerken van verzorgers, zoals de manier waarop ze met stress omgaan (coping), neuroticisme, het ontvangen van steun en lichamelijke gesteldheid, kunnen van invloed zijn op het ontstaan van psychische klachten als gevolg van stress. Geen van deze kenmerken bleek echter van invloed. Een beperking van deze analyses is echter dat bijvoorbeeld coping en het ontvangen van steun niet in relatie tot de situatie van de verzorger zijn gemeten. Ook voor dit onderdeel

zijn slechts cross-sectionele analyses uitgevoerd. Een apart hoofdstuk wordt gewijd aan het uiten van agressie door verzorgers tegen demente ouderen. Bijna 40% van de onderzochte verzorgers rapporteerde minstens 10 maal in het voorgaande jaar verbale of fysieke agressie te hebben geuit. De rapportage van het uiten van agressie bleek niet gerelateerd aan sociale wenselijkheid. Het uiten van fysiek geweld blijkt vooral gepaard te gaan met meer psychische problemen aan de zijde van de verzorger. Het is jammer dat weer geen gebruik is gemaakt van de longitudinale opzet van de studie, omdat daardoor meer op oorzaak en gevolg zou kunnen worden ingegaan. Dat geldt eigenlijk ook voor het laatste onderdeel van dit proefschrift waarin determinanten van opname in een verpleeghuis worden bestudeerd. Deze determinanten worden alle op baseline bepaald, en veranderingen daarin worden niet vastgesteld. Wel wordt apart onderzocht wat de determinanten van opname zijn voor het eerste en het tweede jaar na de baseline-meting. Voor verzorgende echtgenoten blijken met name de beperkingen in het dagelijks functioneren van de dementerende een belangrijke determinant van opname. Voor andere verzorgers zijn dat de beperkingen in huishoudelijke taken van de dementerende.

Het boek is helder geschreven en bevat handreikingen voor beleidsmakers in de gezondheidszorg en begeleiders van mantelzorgers van dementerende ouderen. Daarnaast wordt inzicht gegeven in de determinanten en gevolgen van stress bij deze verzorgers.

Marja Tijhuis

Velden, L.F.J. van der, *Context, visie, aanpak en effectiviteit. De bestrijding van achterstanden van Nederlandse leerlingen in het basisonderwijs.*

Dissertatie Universiteit Groningen. Handelsuitgave: GION, 1996, 256 pp.
ISBN 90 6690 416 X

Bij de verklaring van onderwijsachterstanden nemen 'theorieën' en modellen over de effecten van scholen en leerkrachten een prominente positie in. Men onderscheidt hierbij doorgaans twee dimensies, namelijk effectieve-schoolkenmerken en effectieve-instructiekenmerken. De eerste dimensie richt zich op de school als organisatie, de tweede op het instructiegedrag van de leerkracht. Hoewel de belangstelling voor de effectieve-schoolkenmerken groot is, blijkt de empirische onderbouwing ervoor zwak te zijn. Desondanks is er een opmerkelijk geloof in het bestaan van dergelijke kenmerken. Het betreft daarbij echter eerder plausibele vooronderstellingen die dienen als hypothetische verklaringen voor schoolinvloeden dan om bewezen feiten. Bovendien lijkt de empirische 'evidentie' in het buitenland sterker dan in Nederland. Ofschoon de effectieve-instructiekenmerken een steviger empirische basis kennen, heeft dit nauwelijks geleid tot direct bruikbare effectiviteitsverhogende strategieën voor de onderwijspraktijk.

In de dissertatie van L. van der Velden spelen effectiviteitskenmerken een centrale rol. Van der Velden relateert vier groepen van kenmerken – van verschillende niveaus – aan elkaar: contextkenmerken (sociale samenstelling schoolpopulatie; schoolgrootte; ervaring team en directie; denominatie), visiekenmerken (mate van nadruk op cognitieve doelen; vernieuwingschool versus traditionele school; oorzaak onderwijsachterstan-

den: onderwijs en/of thuismilieu), aanpakkenmerken (ouderparticipatie; onderwijskundig leiderschap; samenwerking binnen het team; evaluatie leerlingvorderingen; differentiatie; inzet remediële hulp), en effectiviteitscores (voor sociaal milieu, geslacht, aanleg en testmoment gecorrigeerde taal- en rekenprestaties: 'netto-prestaties'; voor voorafgaande prestaties gecorrigeerde netto-prestaties: 'netto-leerwinst').

Het begrip 'effectiviteit' definieert Van der Velden als de bijdrage van het onderwijs aan de prestaties van de leerlingen, rekening houdend met het prestatieniveau dat op grond van de individuele achtergrondkenmerken van die leerlingen verwacht mag worden. De effectiviteit is daarmee weliswaar afgeleid van de prestaties van de leerlingen, maar wordt opgevat als een indicator voor de kwaliteit van de leerkracht of school.

De hypothesen die Van der Velden formuleert zijn de volgende: (1) Er zijn verschillen tussen scholen in visie op onderwijsachterstanden. (2) Er is een samenhang tussen deze visies en de aanpak van het onderwijsproces op school- en klasniveau. (3) Er is een samenhang tussen de aanpak en de effectiviteit van het onderwijsproces. (4) Voorzover er een samenhang is tussen de visie en effectiviteit en tussen de aanpak op schoolniveau en effectiviteit, verloopt deze via de aanpak op klasniveau.

Bij de toetsing van zijn hypothesen maakt Van der Velden gebruik van longitudinale gegevens die in 1988/1989 en 1990/1991 verzameld zijn in het kader van de evaluatie van het Onderwijsvoorrrangsbeleid (OVV). De leerlingen zaten toen in groep 6 en vervolgens in groep 8 van het basisonderwijs. Bij deze leerlingen, hun groepsleerkrachten en schooldirecties is via vragenlijsten en toetsen informatie verzameld. Er is daarbij een beperking aangebracht tot de OVV-categorie 1.25-leerlingen, ofwel autochtone kinderen van laaggeschoolde ouders zonder werk of

met een handarbeidersberoep, en scholen met minimaal vijf van dergelijke leerlingen in de betreffende groepen. Door deze selecties wordt al a priori voor sociaal milieu gecorrigeerd (en wordt overigens tevens de variatie op een aantal kenmerken verminderd). De uiteindelijk gerealiseerde steekproef telt 1854 leerlingen in 203 groepen op 198 scholen. Deze steekproef is niet geheel representatief, maar omdat het gaat om het bepalen van samenhangen tussen de kenmerken en niet om een beschrijving van de populatie hoeft dat geen bezwaar te zijn.

Een omvangrijk deel van zijn dissertatie besteedt Van der Velden aan een gedetailleerde verantwoording van de constructie van de geanalyseerde variabelen en concepten. In een eerste hoofdstuk hierover geeft hij een univariate beschrijving van alle context-, visie- en aanpakkenmerken. Doorgaans is voor de verschillende deelconcepten gewerkt met één score die is gebaseerd op de afzonderlijke scores van de directeur en de twee leerkrachten. In een tweede hoofdstuk staat de beschrijving van de effectiviteit centraal. De effectiviteitscores (netto-prestaties, respectievelijk -leerwinst) zijn berekend met behulp van multilevel-technieken. Van der Velden heeft daarvoor gekozen omdat tot recent gehanteerde statistische modellen onvoldoende recht doen aan het gegeven dat school- en klaskenmerken op een ander niveau liggen dan leerlingkenmerken. Door het gebruik van multilevel-programmatuur hoopt hij 'effectieve' school- en instructiekenmerken adequater te kunnen toetsen (en impliciet natuurlijk ook tot andere, minder teleurstellende resultaten te komen dan tot dan toe). Voor de taalprestaties blijkt 5,4% van de variantie op groepsniveau te liggen; voor de rekenprestaties is dat meer, namelijk 9,8%. Wat leerwinst betreft komt voor taal 4,4% voor rekening van het groepsniveau, voor rekenen is dat 6,5%. Al met al blijken de kwaliteitsverschillen tussen de scho-

len en leerkrachten niet erg groot te zijn; de extremen zijn onderwijskundig gezien echter wel relevant.

In het centrale hoofdstuk van de dissertatie zijn de relaties tussen context, visie, aanpak en effectiviteit modelmatig geëxploreerd. Daarvoor zijn padmodellen opgesteld die stapsgewijs unilevel (!) zijn getoetst met behulp van LISREL; gestart is met de contextkenmerken, waarna de visiekenmerken, aanpakkenmerken en effectiviteitsscores zijn toegevoegd. De resultaten van het meest uitgebreide model laten zien dat de effectiviteit nauwelijks of niet samenhangt met de klasaanpak. Ook de samenhang met de schoolaanpak is minimaal of vertoont zelfs een richting die tegengesteld is aan de verwachting. De visiekenmerken doen er ook al niet toe. De context is in enkele gevallen wel enigszins van belang, en dan met name de sociale samenstelling van de schoolbevolking en de denominatie.

Al met al zijn de gevonden relaties uiterst teleurstellend. In totaal kan in de verschillende eindmodellen tussen de 9 en 19% van de groepsvariantie worden gebonden, hetgeen op leerlingniveau neerkomt op maximaal 1,5% (!) variantie. Uit een aanvullende literatuurstudie van Van der Velden blijkt echter dat deze bevindingen wel in overeenstemming zijn met recent ander Nederlands en internationaal onderzoek. Naar aanleiding hiervan werpt Van der Velden de vraag op of het niet tijd wordt de zogeheten 'effectieve-school- en -instructiekenmerken' te ontdoen van het predikaat 'effectief'. Natuurlijk wil hij zover vooralsnog niet gaan.

We startten deze bespreking met de opmerking dat er nog nauwelijks empirische ondersteuning bestaat voor zoiets als een 'effectieve-schooltheorie'. Van der Velden heeft met zijn dissertatie, ondanks de toepassing van geavanceerde multilevel-technieken, daar helaas niets aan kunnen toevoegen. Dit neemt evenwel niet weg dat de zeer

gedegen wijze waarop hij zijn onderzoek heeft opgezet en uitgevoerd alle lof verdient.

Geert Driessen

Delnooz, P., *Onderzoekspraktijken*.

Amsterdam: Boom, 1996, 246 pp.

ISBN 90 5352 237 9

Het boek *Onderzoekspraktijken* is volgens de flaptekst bedoeld voor diegenen die zich onderzoekstechnisch willen scholen op hbo's en universiteiten, de opdrachtgevers van een onderzoek die onderzoeksvorstellen moeten beoordelen en de gebruikers van onderzoeksrapporten. Het boek bestaat uit deel 1 Vraagstelling en probleemanalyse (24 korte paragrafen), deel 2 Onderzoeksopzet: het ontwerp (20 paragrafen) en deel 3 Onderzoeksopzet: de technieken (15 paragrafen). De behandeling van de stof is gebaseerd op marktonderzoek, evenals de voorbeelden. De auteur stelt in de inleiding dat er sinds de oertijd weinig is veranderd: 'onderzoekers die heilig geloven in hun eigen onzinnige berekeningen en onderzoeksresultaten en/of de boel gewoon flessen ...' (p. 9). Er worden voorbeelden gegeven van onzinnige praktijken, maar het is niet altijd duidelijk of die praktijken door de auteur zelf zijn bedacht of door anderen begaan zijn. Bronvermeldingen ontbreken meestal. Na een dergelijke inleiding verwacht men een gedegen verhandeling over hoe het wél moet. Echter, de behandeling van de diverse onderwerpen is rommelig (de samenhang tussen de onderwerpen in elk hoofdstuk is verre van duidelijk), hier en daar foutief en bijna altijd oppervlakkig. Het gaat om zoveel punten dat we met een aantal illustraties volstaan.

De auteur stelt (p. 27) dat er een groot verschil is tussen 'verklaren' en 'verklaren', namelijk tussen oorzaak en gevolg en een statistische wijze van verklaren. Met de laatste wijze van verklaren bedoelt de auteur het vaststellen van de samenhang tussen twee variabelen. De term 'beschrijven' zou hier beter op zijn plaats zijn. Even verderop (p. 29) wordt nog een derde type van verklaren onderscheiden, namelijk verklaringen die geen echte verklaringen zijn, maar 'theoretische uitgangspunten, welke kunnen gebruikt worden om ... in kaart te brengen'.

Over 'operationaliseren' (p. 42 en verder) (volgens Delnooz 'het meetbaar maken van een factor') wordt alleen gezegd dat de keuze van de onderzoeker voor een bepaalde definitie doorslaggevend is voor de uitkomst. Gesuggereerd wordt dat die definities en de bijbehorende operationalisaties willekeurig te kiezen zijn. Hier zou toch een term als 'validiteit' (begrips-, inhouds- en predictieve validiteit) besproken moeten worden. Bij Delnooz lopen de definitie van het onderzoeksprobleem en de definities van de begrippen echter door elkaar.

Verderop, in zijn behandeling van de uitkomsten van een intelligentietest, manipuleert de auteur op een betrekkelijk willekeurige manier met gewichten en met scores. Ten eerste doet hij het voorkomen alsof gewichten volledig willekeurig door de onderzoeker te kiezen zouden zijn, ten tweede doet hij het voorkomen alsof testcores worden uitgedrukt in percentages van de maximum haalbare score en ten derde wordt vergeten dat de correlatie tussen gewogen en ongewogen scores bij psychologische tests in het algemeen zeer hoog is. De behandeling is bovendien tendentius: 'de andere weging had tot gevolg dat de score van de respondent werd opgevijseld van 40% naar 70%. Iets wat niet te verwaarlozen is als er sprake is van een psychologische test, die misschien bepalend is voor het krijgen van een

baan of een vervolgopleiding' (p. 61).

Op zijn beschrijvingen van centrale methodologische begrippen is veel aan te merken. Zo wordt het begrip 'intersubjectiviteit' afgedaan met 'regime van de meerderheid' (p. 109). Het begrip 'objectiviteit' wordt niet gedefinieerd, maar wordt omschreven als: 'objectiviteit betekent dus in de wetenschap herhaalbaarheid en controleerbaarheid' (p. 111). Herhaalbaarheid, controleerbaarheid en objectiviteit hangen wel samen maar zijn bepaald niet hetzelfde. De auteur geeft een eigen betekenis aan het 'plafondeffect': 'Als niet wordt gekeken naar de absolute stijging maar naar de stijging ten opzichte van het maximum, dan wordt gesproken van het plafondeffect' (p. 172). In het algemeen wordt met het plafondeffect toch iets anders bedoeld: dat veel mensen de maximale score behalen terwijl er wel degelijk redenen zijn om aan te nemen dat zij verschillen in de vaardigheid in kwestie.

Deel 3 gaat over de technieken: 'dat wil zeggen de middelen die een onderzoeker kan gebruiken om de gegevens te verzamelen. Er wordt meer specifiek ingegaan op de technieken die kunnen worden toegepast bij een enquête, een (diepte-)interview, bij observatie en bij de steekproef' (p. 175). Het doet wat merkwaardig aan om aspecten van het steekproeftrekken tegen te komen onder de noemer dataverzamelingstechnieken terwijl de steekproeven daarvoor reeds behandeld zijn onder de noemer van het onderzoeksontwerp (waar alle behandelde aspecten van het steekproeftrekken logischerwijs thuishoren).

In de paragraaf 'soorten dataverzameling' (p. 178) wordt geen opsomming gegeven van de verschillende dataverzamelingstechnieken. Alleen de enquête en het (diepte-)interview worden behandeld. Over 'observatie' als dataverzamelingstechniek wordt nauwelijks gesproken: systematische observatie wordt niet behandeld.

Voorgaande punten waren slechts illustraties; zonder veel moeite zijn meer kritiekpunten aan te voeren. Wat bovendien irriteert is de insinuerende schrijfsijl van Delnooz die het doet voorkomen alsof de meeste onderzoekers er met de pet naar zouden gooien. Slechts de steeds opduikende onafhankelijke adviseur (Delnooz?) is overal boven kritiek verheven. Deze onafhankelijke adviseur zou de opdrachtgever moeten adviseren over de keuze van het onderzoeksbureau, het onderzoeksvoorstel, het verzamelen van gegevens, het analyseren van de gegevens en de resultaten van het onderzoek. Als Delnooz goed had uitgewerkt hoe deze 'onafhankelijke adviseur' te werk zou moeten gaan, hadden we een heel wat beter leerboek gehad dan het onderhavige. Het boek *Onderzoekspraktijken* is niet geschikt om in het onderwijs te worden gebruikt.

A.A.J. van Peet & G. v.d. Wittenboer

Dodde, N.L. & Leune, J.M.G. (Red.), *Het Nederlandse schoolstelsel*.

Groningen: Wolters-Noordhoff, 1995, 300 pp.
ISBN 90 01 24500 5

De bedoeling van de redacteurs staat in de inleiding: een werk in het verlengde van de standaardwerken van Ph. J. Idenburg en J.A. van Kemenade, maar nu – om praktische redenen – in een voor studenten toegankelijke uitgave van beperkte omvang. Het boek wil op macroniveau aandacht schenken aan structuur én inhoud van het onderwijssysteem, aan onderwijspolitiek en onderwijsbeleid en aan de daarmee gerelateerde gezagssystemen. Het is bestemd voor iedereen ofwel, blijkens het omslag, voor studenten en afgestudeerden in de onderwijswetenschappen,

studenten aan de lerarenopleidingen en voor docenten. De slotzin van de redactionele inleiding zal van belang blijken te zijn: 'Het was niet de bedoeling een bundel te publiceren met normatieve beschouwingen over het onderwijs in Nederland' (p. 12).

Twaalf auteurs verzorgen tien hoofdstukken. Lodewijks behandelt in kort bestek van zo'n dertig pagina's functies en structuur van het onderwijs in Nederland. Een duidelijk stuk waarin sommige vernieuwingen wel (tweede fase voortgezet onderwijs) en andere niet worden behandeld (weer samen naar school). Een afsluitende beschouwing over structuur en functies en de realisering daarvan ontbreekt, maar dat is hier niet storend.

Die beschouwing komt natuurlijk aan bod bij de onderwijssocioloog Peschar in zijn bijdrage over de maatschappelijke betekenis van het onderwijs, denk ik dan. Dat valt tegen. Veel beschrijving van functies als kwalificatie, selectie/allocatie en integratie die de auteur elders grondiger behandelt, fraaie figuren en tabellen maar weinig analyse. Een wat kleurloos verhaal, niet eenvoudig voor de doelgroep.

Dodde neemt zelf de ontwikkeling van het schoolstelsel voor zijn rekening, zoals te verwachten was. De lange onderwijsweg van kloosterscholen naar het nationale stelsel wordt helder beschreven.

Heinink en Braaksma schrijven over ontwikkeling van het onderwijs in Europees perspectief. Zij doen hun best uit te leggen waarom Nederland vergeleken moet worden met België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk en Engeland, maar overtuigen mij niet. Hun stuk geeft goede maar noodzakelijkerwijze onvolledige informatie over al deze landen die mij in twijfel laat over de bedoeling van dit hoofdstuk: de overeenkomsten laten zien, of juist de verschillen? De eigenheid van het nationale schoolstelsel onderstrepen

(zie p. 101)? Dat laatste zou een aardige opgave zijn in een boek dat het Nederlandse schoolstelsel tot object heeft. Voor het eerst stuit ik op enige reflectie maar dan zijn we al op pagina 130 aangeland.

Niks reflectie bij Karstanje over onderwijsondersteuning, een van de saaiste hoofdstukken uit het boek. Nou is de onderwijsverzorging van zichzelf geen opwindend thema maar uitgerekend Karstanje heeft elders rond onderwijsvernieuwingen prikkelende commentaren geleverd die tot denken zetten.

Het stuk van Mertens en Paardekoper over het ministerie en de inspectie is informatief en onderhoudend geschreven. Het gedenboek van Knippenberg en Van der Ham over het departement is een rijke bron die wat mij betreft ruimer gebruikt had mogen worden.

Hoofdpijnen van het onderwijsbeleid worden geschetst door Van Wieringen. Zijn bijdrage is degelijk als altijd maar is nu wel heel beknopt gehouden (15 p.). Het gevaar te verdwalen in het oerwoud van de advies- en overlegstructuur is goed vermeden, al is de aandacht voor de niet meer bestaande Centrale Commissie voor Onderwijsoverleg (CCOO) onnodig. Geen afsluitende beschouwing zoals hij die elders wel geeft.

Leune schildert bekwaam de plaats en het belang van pressiegroepen in het onderwijsbestel. Dat blijft een interessant thema al moet gezegd dat de auteur aan zijn eerdere publicaties hierover niets toevoegt en – het wordt eentonig – al helemaal geen stimulerende kanttekeningen maakt.

Na lezing van Brasters hoofdstuk over schoolbesturen, op zich duidelijk en informatief, en de schets van De Vijlder over de financiering wordt het mij te gortig. Beide bijdragen verdienen het predikaat 'saaï', terwijl vooral over schoolbesturen toch wel enkele diepere gedachten te formuleren zouden zijn, die de lezer kunnen doen opveren.

De lezer veert bij dit boek helemaal niet op, nergens vrees ik, integendeel: de kans dat de verveling toeslaat is levensgroot. Hoe komt dat? Aan de opzet kan het niet liggen. Die is logisch en doordacht, al valt over de opbouw en de volgorde wel iets te zeggen. De eerste vier hoofdstukken bijvoorbeeld sluiten in principe goed op elkaar aan: onderwijs bekeken vanuit verleden en heden, doelen en functies en binnen- en buitenland. De vier auteurs van dit blok zouden wat meer op elkaar kunnen zijn afgestemd; nu zijn het teveel vier losse hoofdstukken gebleven. Van Wieringens schets van het algemene beleidskader zou naar voren moeten (naar hoofdstuk 5) waarna vervolgens de resterende hoofdstukken, behalve dat over de financiering, de plaats van de beleidvoerders en -beïnvloeders (departement, pressiegroepen, begeleiding enz.) kunnen illustreren. Jammer is ook dat onderwijswetgeving, toch een belangrijk beleidsinstrument naast financiering, geheel ontbreekt.

Maar de saaiheid van het boek is naar mijn oordeel vooral het gevolg van de preoccupatie van de redacteurs 'normatieve beschouwingen' (wat zijn dat eigenlijk?) in de bijdragen te weren. Dan krijg je inderdaad een handzaam naslagwerk van 300 pagina's, al is de kans op achterhaalde gegevens altijd groot bij deze materie. Ook de beknoptheid van dit boek kan een voordeel zijn vergeleken met het omvangrijke standaardwerk van Idenburg of, zoals in het geval van Van Kemenade, vier losse delen. Maar van beide voorgangers kan bepaald niet worden gezegd dat zij slaapverwekkende boeken produceerden die geen discussie en debatten hebben opgeroepen. Ook de publicaties van Matthijssen lokten van alles uit. Van dit boek verwacht ik geen enkele bijdrage aan welk debat over onderwijs dan ook. De rond 1990 door de Open Universiteit gemaakte cursusboeken over ontwikkelingen in het onderwijs (Knoers) en de administratieve structuur van

het bestel (Tomic) boden hiervoor meer aanknopingspunten. Dit boek is het eindproduct van een proces van afslanking en indikking, van stroomlijning en verzakelijking van het schrijven over het onderwijsbestel, tendensen die ook in het bestel zelf zijn waar te nemen. In dat opzicht is het een eigentijds boek al had ik er graag iets van de elegante gedrevenheid van Idenburg of de wijdlopijge bevoegenheid van Van Kemenade in terug gevonden. Maar misschien vindt de doelgroep die eigenschappen ook vallen onder 'normatieve beschouwingen'.

Een paar details tot slot. Waarom de titel spreekt van 'schoolstelsel' terwijl vrijwel alle auteurs de term 'onderwijs' hanteren, is niet duidelijk. Ook ontbreekt een personenregister zodat we nu niet weten aan welke voorganger dit boek het meeste schatplichtig is. Het zakenregister vertoont gebreken. De literatuurlijst stoort zich niet aan de geldende normen en is nogal onorthodox: altijd één auteur met de toevoeging 'e.a.', ook als het twee auteurs betreft (dus: Van Doorn e.a. in plaats van Van Doorn & Lammers); er wordt geen uitgever vermeld bij boeken; bij artikelen in tijdschriften ontbreken de paginanummers. Misschien biedt een eventuele tweede, sterk verbeterde druk daarvoor een herkansing.

Anton Wesselingh

Aarts, L., Jong, Ph. de, Veen, R. van der & Wagenaar, H. (Red.), *Het bedrijf van de verzorgingsstaat. Naar nieuwe verhoudingen tussen staat, markt en burger.*

Meppel: Boom, 1995, 320 pp.
ISBN 90 5352 22 47

Politici en bestuurders pogen de groeiende collectieve uitgaven waarmee het gebruik van de voorzieningen van de verzorgingsstaat gepaard gaat, in de greep te krijgen door in het beheer en de uitvoering van voorzieningen marktwerking te introduceren, de bestuurlijke verhoudingen te herordenen (decentralisatie, verzelfstandiging, deregulering) en de uitvoeringspraktijk te verharderen. Daarbij dreigt hun eerdere vertrouwen in overheidssturing om te slaan in een onberedeneerd geloof in het marktmechanisme. Dit boek roept op tot een zogenaamde 'septische' beleidsanalyse. Dit is een beleidsanalyse die vertrekt vanuit het inzicht dat in de beleidspraktijk altijd tegenstrijdige waarden met elkaar moeten worden verzoend en dat in de beleidsuitvoering door handelen van uitvoerende ambtenaren en gedragsreacties van cliënten onbedoelde gevolgen kunnen worden gegenereerd. Dit impliceert de aanbeveling om stapsgewijs te zoeken naar een nieuwe balans in de sociale zekerheid en andere voorzieningen tussen sturing en de tucht van de markt. Niet alleen is het thema van dit boek uiterst actueel – wat het waardevol maakt is dat het bijdragen bevat vanuit meerdere disciplines: sociologie, bestuurskunde, recht en economie/sociale-zekerheidswetenschap. Verder behandelt het nu eens niet één voorziening, maar meerdere.

In een inleidend hoofdstuk geeft Van der Veen een schets van de ontstaansgronden van de verzorgingsstaat. Hij steunt daarbij sterk op de ana-

lyse van De Swaan. Dit betekent dat hij de nadruk legt op de onbedoelde negatieve gevolgen van brede, heterogene collectieve arrangementen zoals een omvangrijk, oncontroleerbaar en onbedoeld gebruik. De nationale en internationale economische ontwikkelingen die de verzorgingsstaat onder druk zetten komen hier en in de volgende bijdragen nauwelijks aan de orde. Na dit inleidend hoofdstuk volgen drie delen waarin steeds dilemma's die bij de reconstructie van de verzorgingsstaat spelen, worden belicht. In een afsluitend hoofdstuk van de redacteurs wordt een poging gedaan de dilemma's te ordenen.

Het eerste deel gaat in op uitvoeringspraktijken op het terrein van sociale zekerheid. Steeds komt hier terug het dilemma van een uitvoeringspraktijk die controleerbaar en eenduidig is versus responsief ten opzichte van de afzonderlijke gevallen/cliënten. De bijdrage van Engbersen ordent het recente onderzoek naar het functioneren van de gemeentelijke sociale diensten. Hij bepleit een zekere bureaucrativering van de GSD ten einde de individualistische opvulling van discretionaire ruimte door uitvoerende ambtenaren te beheersen. Wiersma maakt duidelijk dat de psychische diagnostiek een veel eenduidiger en controleerbaarder keuringspraktijk op psychische arbeidsongeschiktheid mogelijk maakt. Hij meent dat de extra tijd die een professionele keuring vergt, wordt terugverdiend via volumebeperking in de WAO. Bij hem geen dilemma's. Minderhoud maakt duidelijk dat er in de uitvoeringspraktijk regelmatig onderscheid wordt gemaakt tussen autochtonen en allochtonen. Bijvoorbeeld is de controle op de kinderbijslag-aanvragen van allochtonen stringenter en worden allochtonen makkelijker volledig arbeidsongeschikt verklaard. Hij suggereert dat het maken van onderscheid willekeurig en onrechtvaardig is. Mijns inziens echter is onderscheid in behan-

deling om redenen van verdelende rechtvaardigheid zoals bij het doelgroepenbeleid, soms wenselijk. Van der Veen wijst erop dat er in sociaal beleid een tendens is om aan de hand van steeds meer context-afhankelijke criteria onderscheid te maken tussen groepen van cliënten. Dit vergroot de kans op willekeur in de uitvoering en op onbedoeld gebruik. Hij stelt het gebruik voor van eenduidiger, context-onafhankelijke criteria in de toekenning van bijstand.

Het tweede deel bevat drie bijdragen. Philip de Jong belicht onder welke omstandigheden de verzekeringlogica of privatisering van verzekeringen kan worden ingebouwd in het Nederlandse sociale-zekerheidsstelsel. Daarbij blijkt dat veel risico's een collectieve verzekering vergen. De bijdragen van Van der Meer en Van Kesteren overlappen tamelijk sterk voor zover ze beiden een kritische analyse geven van het plan Simons en de selectieve marktwerking die dit beoogt te introduceren binnen de gezondheidszorg. Met name het laatste artikel verheldert de mogelijkheden en beperkingen van marktwerking door verschillende zijden van de 'voorzieningenmarkt' en belanghebbende actoren te onderscheiden.

De meest interessante bijdrage in het derde deel over de bestuurlijke herordening is van Aarts. Aantrekkelijk is dat hij ingaat op de patstelling die er in Nederland is ontstaan tussen de praktijk van het passieve arbeidsmarktbeleid (de sociale zekerheid) en het streven naar verhoging van de arbeidsparticipatie. Het strategisch gedrag van de sociale partners en overheid, en regelingen als algemeen verbindend verklaren van CAO's en het minimumloon beperken de marktwerking en positioneren 'insiders' tegenover 'outsiders' die buiten of aan de marge van het arbeidssysteem verkeren. Aarts bepleit afhankelijk van het onderdeel van de sociale zekerheid – bijstand, loonderwijsverzekeringen en voorzieningen voor reïntegratie – een wisselende mix tussen markt en stu-

ring. Hij is voorstander van het handhaven van de verschillende uitvoeringsorganisaties op het terrein van de sociale zekerheid, maar wil deze via prijs- en budgetmechanismen controlebaarder en efficiënter doen werken. De arbeidsbureaus zouden binnen het netwerk van instanties een centrale regierol moeten krijgen in verband met de terugleiding van uitkeringsgerechtigden naar de arbeidsmarkt. Hupe bepaalt tentatief in hoeverre de getripartiseerde arbeidsvoorziening zijn taakstellingen realiseert.

Onduidelijk blijft helaas of deze redelijk geslaagde taakvervulling het resultaat is van de tripartisering en of de taakstellingen wel goed zijn gekozen. De bijdrage van Vos detoneert door zijn partijdige en retrospectieve karakter. Hij laat vooral weten hoe eenzijdig de kritiek op de sociale partners is vanwege hun strategisch gebruik van de WAO in de afgelopen decennia. Hij roept op tot een nieuwe consensus tussen overheid en sociale partners terwijl hij suggereert dat er geen alternatieven zijn voor de denkkaders uit de overlegeconomie van de jaren '70 en '80. Het afsluitend deel opent met een juridische bijdrage van Hol. Deze gaat in op de vraag of afspraken van burgers inzake sociale zekerheid om redenen van economische opportuniteit door de overheid kunnen worden gewijzigd. Hij laat zien dat er weliswaar een onderscheid bestaat tussen een verzekering en een voorziening als het gaat om de hardheid van tegenprestaties respectievelijk aanspraken, maar dat dit verschil relatief is. Op het terrein van de sociale zekerheid wordt de burger beschermd tegen aantasting van zijn individuele rechten door rechtsprincipes als: verworven rechten, gerechtvaardigde verwachtingen en gelijkheid. Wagenaar belicht dat bij alle sociaal beleid het perspectief van uitvoerende ambtenaren en cliënten wezenlijk kan afwijken van dat van de beleidsvoerders, waaruit dikwijls onbedoeld gebruik resulteert.

Het laatste hoofdstuk schetst de contouren van een sceptische beleidsanalyse. Zoals gezegd is deze bedacht op onbedoelde effecten van beleid, zoals die met name in de uitvoeringsorganen en door de gedragsreacties van cliënten ontstaan. Bij de herordering van de verzorgingsstaat blijken volgens de redacteurs voortdurend vier dilemma's in het spel te zijn. Gesproken wordt van een quadrilemma rond sociaal beleid. De dilemma's zijn: bestaanszekerheid (versus economische efficiëntie), solidariteit (versus persoonlijke verantwoordelijkheid), responsiviteit (versus uniformiteit) en maatschappelijk draagvlak (versus het gevaar van strategisch handelen door het middenveld). De redacteurs menen dat in deze dilemma's niet voor één van beide polen, maar voor een evenwicht tussen beide moet worden gekozen. Onduidelijk blijft hoe scherp de dilemma's zijn te onderscheiden en/of het er echt vier – niet minder en niet meer – zijn. Zo heb ik de indruk dat het om twee hoofddilemma's gaat: één inzake de omvang en organisatie van sociaal beleid: rechtvaardigheid versus macro-economische doelmatigheid, en één betreffende uitvoering van sociaal beleid: uniformiteit versus responsiviteit.

Deze bespreking afrondend meen ik dat de bundel *Het bedrijf van de verzorgingsstaat* interessant is vanwege de multidisciplinaire en brede analyse van de uitvoeringsproblemen rond sociaal beleid en vernieuwend doordat een poging wordt gedaan een perspectief van een sceptische beleidsanalyse te ontwikkelen. De bundel is volgens mij goed bruikbaar in cursussen voor studenten en beleidsambtenaren over uitvoeringsvraagstukken in de verzorgingsstaat.

Theo Veld

Noordegraaf, M., Ringeling, A.B. & Zwetsloot, F.J.M. (Red.), *De ambtenaar als publiek ondernemer.*

Muiderberg: Coutinho, 1995, 288 pp.
ISBN 9 6283 990 8

De omslagfoto voorspelt niet veel goeds: slecht geklede mannen met afhappende schouders zoeken hun weg op een onbestemd soort parkeerplaats. De twintig bijdragen in dit boek leveren met elkaar een meer genuanceerd beeld op. Het boek is een bundeling van voordrachten die zijn gehouden op het congres *De ambtenaar als publiek entrepreneur* in Rotterdam 1995. Een deel ervan is verzorgd door politici, een ander deel door ambtenaren en organisatieadviseurs en tenslotte hebben wetenschappers ook bijdragen mogen leveren. De grenzen tussen deze groepen zijn overigens niet altijd even duidelijk. Wetenschappers onderbouwen hun beweringen niet altijd terwijl ambtenaren zich soms wel op empirisch onderzoek of theoretische analyses baseren. De ruimte die de auteurs is toegemeten, laat helaas geen behoorlijke analyse of bespreking van materiaal toe.

Als verslag van een congres is het een uitstekend boek, maar was het congres wel geslaagd? Ik ben er niet bij geweest maar ik mag aannemen dat veel mensen op die dag aan het denken zijn gezet door mechanismen die eigen zijn aan een congres. Dat zijn niet helemaal dezelfde mechanismen die een lezer van een boek aan het denken zullen zetten. In het algemeen hebben de bijdragen de kwaliteit van artikelen op de opiniepagina in het gemiddelde landelijke dagblad. In hun soort goed, maar de lezer van een boek zal toch meer verwachten. De redacteuren hebben geprobeerd een zekere meerwaarde aan het boek te verschaffen door het schrijven van een helder woord vooraf en een keurige samenvatting met conclu-

sies; dit moet een heksentoer zijn geweest, gegeven de heterogeniteit van de bijdragen.

Alles overziende, komen de volgende vragen aan de orde: wat zijn de typen van opvattingen over publiek ondernemerschap, wat zijn de achtergronden ervan en welke kenmerken van publiek ondernemerschap kunnen worden onderscheiden? Wat zijn de voor- en nadelen van publiek ondernemerschap en wat zijn de voorwaarden voor een verantwoord publiek ondernemerschap? De bijdragen resulteren in een gevarieerd beeld. De lezer raakt in ieder geval op de hoogte van de mening van spraakmakend Nederland, niet minder maar ook niet méér dan dat. De ambtenaar als publiek ondernemer is voor zeer velen een modeverschijnsel, wellicht op goede gronden ontstaan in de Verenigde Staten maar niet zonder meer over te nemen in Nederland. Slechts een minderheid is echt enthousiast; evenzo gelooft een andere minderheid er echt niet in terwijl er een grote groep is die er wel iets maar niet alles in ziet. Het belangrijkste kenmerk van de ambtenaar als publiek ondernemer is dat hij ambtelijke en commerciële kwaliteiten in zich weet te verenigen. Hoewel sommige auteurs erop wijzen dat een dergelijke combinatie moeizaam is omdat de overheid enerzijds en de vrije markt anderzijds per definitie andere werelden zijn, gaat niemand zo ver om te zeggen dat zo'n combinatie gewoon niet kan en dat er ernstige ongelukken gebeuren als men het wel probeert. Toch kan men dat op basis van de zeer diepgaande analyse van bijvoorbeeld Jane Jacobs, *Systems of survival* met als veelzeggende ondertitel *A dialogue on the moral foundations of commerce and politics* uit 1992, wel degelijk beweren. Jacobs wordt slechts een enkel keertje genoemd en dan nog in de marge. De vergaande corruptie van een deel van ons politieapparaat juist omdat dit wel zeer ondernemend opging treden, nodigt uit tot meer diepgaande analyses die Jacobs en anderen wel, maar

Noordegraaf c.s. niet bieden. Overigens merk ik op dat er tussen markt en staat nog wel meer ligt dan het boek doet geloven. Vrijwel niemand schijnt te beseffen dat daar een enorm groot en belangrijk maatschappelijk midden ligt dat heel specifieke eisen aan bestuurders stelt en heel specifieke oplossingen voor bepaalde bestuurlijke en beleidsproblemen kan inhouden.

De redacteurs vatten goed samen wat de verschillende bijdragen aan voor- en nadelen van de ambtenaar als publiek ondernemer noemen en formuleren concluderend enige voorwaarden voor verantwoord publiek ondernemerschap. Zij geven hiermee een adequate weergave van de stand van zaken en het niveau van discussies in Nederland. Dat het intellectuele niveau niet echt hoog ligt, is hun niet te verwijten. Terecht besluiten zij het boek met een reeks van vragen die hun inziens de politieke, beleidsmatige en wetenschappelijke uitdaging voor de komende jaren vormen.

Herman J. Aquina

Belier, W., *De sacrale samenleving. Theorievorming over religie in het discours van Durkheim, Mauss, Hubert en Herz.*

Maarssen: De Ploeg, 1995, 152 pp.
ISBN 90 6548 0591

In deze studie wil de auteur het godsdienstwetenschappelijk discours, zoals dat is ontwikkeld door Durkheim en de leden van de groep rond *l'Année sociologique* beschrijven. Zo staat het letterlijk in de eerste zin van het boek en dat is ook precies wat hij doet, niet meer en niet minder. Na een inleiding waarin de ontwikkeling van de sociologie in de negentiende eeuw (met bijzon-

dere aandacht voor de school- en groepsvorming in Frankrijk) is geschetst, wordt de groep van *l'Année sociologique* aan ons voorgesteld. Deze bestond naast beroemdheden als Durkheim en Mauss ook uit de wat minder bekende historicus Henri Hubert en de op jonge leeftijd gesneuvelde socioloog Robert Herz. Ook rivaliserende groepen worden kort vermeld. Wat de groep waarvan Durkheim de voorman was verenigde, was het door hem in zijn *Règles de la méthode sociologique* (1895) ontwikkelde paradigma voor de sociale wetenschappen. Dit wordt in een apart hoofdstuk besproken.

De rest van het boek is gewijd aan een uitvoerige weergave van het godsdienstsociologische werk van de vier protagonisten. In de chronologische volgorde worden hun voornaamste publicaties op dit gebied – over religie, magie, taboes, het offer, ritueel enz. – kort samengevat, culminerend in een bespreking van het meesterwerk van deze school, Durkheims *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. De weergave is beknopt en helder. Sleutel passages worden vertaald, maar zijn in de noten in de oorspronkelijke taal terug te vinden. Zo hier en daar wordt op een ontwikkeling in het denken van een auteur gewezen of worden afwijkende meningen vermeld en vergelijkingen met andere denkers gemaakt. Maar in hoofdzaak beperkt Belier zich tot een beschrijvende weergave. In een slothoofdstuk wordt de visie van de groep op het verschijnsel 'religie' samengevat. Alle belangrijke boeken en artikelen worden behandeld. Ik miste slechts Durkheims rede uit 1914 over *l'Avenir de la religion* (opgenomen in zijn *La science sociale et l'action*, 1970). Niet dat hierin nieuwe inzichten worden ontvouwd, maar het is een interessante beschouwing omdat de atheïst Durkheim hierin voor een gezelschap vrijdenkers uiteenzet, waarom godsdienst geen illusie is en waarom zij er altijd zal zijn.

De auteur doet geen poging dit denken te situ-

eren in de geschiedenis van de sociologie, of er anders dan op summier wijze de wortels van te laten zien (de invloed van Comte is groter dan hij denkt). Evenmin wordt de werking ervan op de latere godsdienstwetenschap nagegaan. Bergson, die in zijn *Deux sources* tot heel andere conclusies komt dan Durkheim, heeft niettemin belangrijke gedachten van hem overgenomen waar hij de *Religion close* beschrijft. Zo zouden nog talrijke andere invloedslijnen getraceerd kunnen worden. Maar men mag Belier niet verwijten dat hij niet op deze en vele andere interessante zaken ingaat, want het mag niet zijn bedoeling dit te doen. Hij beperkt zich grotendeels tot een beschrijving. Wel blijft dan de vraag, wat de bedoeling van zijn boek is. Wie zich serieus met de godsdienstsociologie wil bezig houden, zal de oorspronkelijke teksten moeten lezen. Beliers boek is dan ten hoogste een handreiking bij het vinden van die teksten. Eerder lijkt het bedoeld om sociologen die het Frans niet machtig zijn, een indruk te geven van wat de groep rond *l'Année sociologique* op godsdienstsociologisch gebied heeft gepresteerd. Als zodanig kan het zijn nut hebben, want in de moderne sociologie wordt te vaak vergeten welk een centrale plaats de religie inneemt bij het verklaren van de sociale cohesie – een vergissing die atheïstische denkers als Comte en Durkheim in ieder geval niet gemaakt hebben.

J.M.M. de Valk

Braak, H. van de, *The Prometheus Complex: Man's obsession with superior technology.*

Amersfoort: Enzo Press, 1995, 200 pp.
ISBN 90 74670 06 7

Sociologen dienen verklaring en interpretatie te combineren, zoals Esser in *Soziologie* (1993) heeft betoegd. Daarbij is de combinatie per onderzoekslijn verplicht. Binnen een onderzoekslijn echter behoeft niet elke publicatie zowel te verklaren als te interpreteren. Er is met andere woorden een taakverdeling tussen publicaties mogelijk. Bezien vanuit deze wenselijkheden is *The Prometheus Complex* van Hans van de Braak een poging om een interpretatieve inbreng te leveren tot de onderzoekslijn naar het verloop van technologische ontwikkelingen en de maatschappelijke consequenties van technologische veranderingen.

In het boek staat het streven van de mens naar steeds betere technologie en het doorbreken van taboes bij het verwerkelijken van deze aspiraties centraal. *Homo technologicus* heeft volgens deze redenering de aarde opgescheept met een enorme toename van entropie: steeds meer wanorde, afval, verhitting. Om tot een duurzame ontwikkeling op deze planeet te komen, is nieuwe technologie nodig, die de entropie terugdringt of in elk geval niet verder laat groeien. Op dit punt sluit het essay van Van de Braak goed aan bij het later verschenen boek *Soziale Entropie* van Wöhlcke. De beeldspraak uit het boek van Van de Braak is bij dit alles een oude bekende. Prometheus heeft het vuur uit de hemelse smidse gestolen en de vlamme kennis aan de mens toegespeeld. Voor het overtreden van de geboden worden Prometheus maar ook de mens later zwaar gestraft.

Het eerste inhoudelijke hoofdstuk gaat over de technologie van de penetratie, bij voorbeeld penetratie van de aarde door mijnbouw. Het gaat ook over openheid en geheim. Over de ontmythologisering van de samenleving. Van de Braak bespreekt verder de verkrachting van de aarde en de aanranding van de natuur. Helaas blijft het bij een weinig systematische opsomming en combineert de auteur onderwerpen die weinig onderlinge samenhang vertonen. De relatie tussen ontmythologisering en penetratie blijft onduidelijk. In het volgend hoofdstuk gaat het over de manipulatie van het leven, waarbij de ontstaansgeschiedenissen van de biotechnologie en de bloedtransfusie boeiend illustratiemateriaal vormen. Van de Braak snijdt een problematiek aan die meestal wordt aangeduid met de vraag 'does can imply ought?' (p. 89). De literatuur over dit onderwerp blijft helaas grotendeels onbesproken. Wilde generalisaties verhelderen weinig. Een voorbeeld: 'Our society is beginning to look like the astronauts's world: uprooted, floating in space, encased in a metal world, mainly communicating with machines, in a state of weightlessness, if not immortality' (p. 92).

Het boek vervolgt in hoofdstuk 4 met een bespreking van het militair-industrieel complex, agressie en het offeren van mensen en dieren. In hoofdstuk vijf wordt ons uitgelegd dat technologie een onbewuste dimensie heeft, voorgestuurd door technologisch determinisme (p. 126). Een uitwerking van laatstgenoemd begrip ontbreekt en literatuur over dit onderwerp, onder andere van Lenski, blijft onbesproken. Het slothoofdstuk gaat over het voortschrijden van de menselijke obsessie met technologie met beschouwingen over 'Artefacts as Acts' en 'The Prolongation of Childhood', die weinig onderling verband vertonen. Het 'dual change model' geeft onvoldoende inzicht in de ontwikkelingen die hebben

plaatsgevonden en die voor de toekomst zijn te verwachten.

Een interpretatieve analyse van de dynamiek en de consequenties van technologie vereist in de eerste plaats een theorie, al hoeft deze niet in detail te worden uitgeschreven. In het onderhavige boek zou het technologisch determinisme als theoretisch kader dienst kunnen doen. Dan gaat het onder andere om de vraag of de technologie als een 'prime mover' kan worden beschouwd, of dat andere ontwikkelingen de technologie op sleeptouw plegen te nemen. Zonder een theoretisch kader blijft het betoog steken in thematiserende descripties en opsommingen van wetenswaardigheden.

Een interpretatieve analyse van dynamiek en consequenties van technologie vereist in de tweede plaats een normatieve analyse. Bijvoorbeeld aansluitend bij de discussie over duurzaamheid, onder andere uit het Brundtland-rapport (1987) over 'Our common future'. Dergelijke normatieve analyses expliciteren een op ruime schaal aanvaarde algemene norm, bijvoorbeeld gerelateerd aan de rechten van de mens, en beoordelen de concrete problematiek aan de hand van de algemene norm. Zonder een uitgewerkt normatief kader blijft het betoog steken in vaagheden. Lezers kunnen in het essay van Van de Braak een aantal wetenswaardigheden vinden. Het boek is echter helaas niet geworden wat de lezer mag verwachten, namelijk een serieuze bespreking van de bestaande literatuur over het onderwerp, een systematische analyse van ontwikkelingen en normatieve vraagstukken alsmede een grondige verkenning van mogelijke verdere processen. Tot de combinatie van verklaren en interpreteren draagt dit boek onvoldoende bij.

H.A. Becker

Literatuur

- Esser, H. (1993). *Soziologie, allgemeine Grundlagen*. Frankfurt: Campus.
- Wöhlcke, M. (1996). *Soziale Entropie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Hüttner, H., Renckstorf, K. & Wester, F. (Red.), *Onderzoekstypen in de communicatiewetenschap*.

Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum, 1996, 695 pp.
ISBN 90 313 1719 5.

Goede ideeën kunnen mis gaan. Soms is dat te wijten aan omstandigheden en soms is de uitvoering van die ideeën de oorzaak. Dat laatste is bij dit boek het geval. De redactie presenteert, volgens het voorwoord, de meest gangbare onderzoeksmethoden in de communicatiewetenschap. Het boek geeft antwoord op belangrijke vragen die de onderzoeker zich steeds moet stellen: welke methoden zijn er, voor welk onderzoeksontwerp zijn zij geëigend en hoe kunnen ze op elkaar worden afgestemd? De aanpak die gekozen wordt is tweeledig. In de eerste plaats worden in 13 hoofdstukken evenzoveel onderzoeksontwerpen behandeld. Traditionele onderwerpen als survey-onderzoek, panelonderzoek en experimenten en minder bekende of minder vaak toegepaste onderzoeksontwerpen als etnografisch veldonderzoek, netwerkanalyse en contextuele analyse worden besproken. Ieder hoofdstuk behandelt één onderzoeksontwerp, voorafgegaan door één of meer voorbeeldstudies (vaak klassiekers uit de communicatiewetenschap). Dit voorbeeld wordt vervolgens besproken en van commentaar voorzien. Op die manier moet een lezer twee dingen leren: onderzoeksverslagen systema-

tisch lezen en een verantwoorde keuze maken uit het aanbod van onderzoeksontwerpen voor eigen onderzoeksdoeleinden. Tot zover opzet en inhoud van dit boek.

De combinatie van lezen van onderzoeksverslagen en kiezen van een onderzoeksontwerp maakt de opzet van dit boek interessant. Het betekent echter ook dat de doelstellingen erg hoog zijn en niet gehaald worden. Zo blijkt dat, in tegenstelling tot wat de redactie belooft, de opgenomen voorbeeldonderzoeken nauwelijks besproken worden in de hoofdstukken. Enkele voorbeelden. Verschuren levert twee bijdragen. In het hoofdstuk over het laboratoriumexperiment noemt hij slechts 3 keer het bijgevoegde onderzoek van Hovland en anderen door tussen haakjes te verwijzen naar een pagina uit dat artikel. In het hoofdstuk over pre- en quasi-experiment beperkt het aantal verwijzingen zich zelfs tot één. In andere hoofdstukken is het aantal verwijzingen iets hoger (ongeveer tussen de 4 en 14). Het blijft echter doorgaans bij 'het onderzoek van ... is hier een goed voorbeeld van'. Een gunstige uitzondering is hoofdstuk 3, 'inhoudsanalyse als systematisch-kwantificerende werkwijze', van Wester. Het begeleidende onderzoek wordt meerdere malen genoemd en besproken. Daarbij wordt ingegaan op (de consequenties van) beslissingen die genomen zijn in het voorbeeldonderzoek. Voor het boek in het algemeen moet ik echter concluderen dat het niet leert hoe onderzoeksverslagen gelezen moeten worden. Onderzoeksverslagen worden aangeboden, niet besproken en de beloofde koppeling tussen voorbeeldstudies en theorie wordt zelden geleverd.

Levert lezing van dit boek dan vaardigheid op in het maken van een verantwoorde keuze uit het aanbod van onderzoeksontwerpen? Om goed een keuze te kunnen maken moeten mensen een vraag kunnen formuleren en vervolgens nagaan welke methode het best bij die vraag (en hun

theoretische oriëntatie) past. In feite wordt er in dit boek van uitgegaan dat de vraag er al is en dat mensen die zelf kunnen formuleren. Aangenomen dat dit juist is, zou je verwachten dat in elk hoofdstuk expliciet wordt aangegeven wat de betreffende methode inhoudt en voor welk soort vragen zij geschikt is. De eerste vraag wordt over het algemeen goed beantwoord. De vraag naar het soort vragen waar de methode geschikt voor is, wordt daarentegen nauwelijks besproken. De hoofdstukken variëren ook aanzienlijk in wat besproken wordt en hoe gedetailleerd dat gebeurt. De titel suggereert dat voornamelijk wordt ingegaan op verschillende soorten onderzoek. Verschillende auteurs hebben er echter voor gekozen om niet alleen de methodologie te bespreken, maar ook in te gaan op de manier waarop de data voorbereid en geanalyseerd kunnen worden. Zo gaan Vettehen en Nelissen in hun bijdrage over survey-onderzoek in op data-invoer en datacleaning. Felling gaat in zijn hoofdstuk over netwerkanalyse zelfs uitgebreid in op de mathematische achtergronden van de graph-theorie en matrices. Andere hoofdstukken gaan daarentegen weer in het geheel niet in op de manier waarop data geanalyseerd moeten worden.

Gezegd moet worden dat, apart bekeken, een groot deel van de hoofdstukken in dit boek interessant is. Het probleem zit vooral in het feit ze geen samenhangend geheel vormen. Het basis-idee, onderzoeksartikelen en theorie samen in een boek, is uitstekend. Het is de redactie echter niet gelukt om van de verschillende onderdelen één boek te maken waarin verschillende auteurs op één en dezelfde manier een relatie leggen tussen de praktische toepassing van de onderzoeksontwerpen te vinden in de artikelen en de theorie zoals die in de hoofdstukken staat. Dit ontbreken van eenheid wordt nog eens versterkt door de vreselijke manier waarop het boek is vormgege-

ven. Alle onderzoeksartikelen zijn opgenomen als overdruk waardoor bladspiegels, lettertypes en lay-out telkens weer anders zijn.

Dirk-Jan den Boer

Van Dongen, W., Malfait, D. & Pauwels, K., *De dagelijkse puzzel "gezin en arbeid": feiten, wensen en problemen inzake de combinatie van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaanderen.*

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS). CBGS Monografie 1995/2, 326 pp. ISBN 90 403 0053 4

Dit boek doet verslag van een onderzoek onder een groot aantal Belgische gezinnen, naar de wijze waarop zij hun tijd verdelen over betaalde arbeid, gezinsarbeid en vrije tijd. Duidelijk wordt meteen bij bladeren in het boek dat de onderzoekers over een schat aan informatie beschikken. Van zo'n 1500 gezinnen (met en zonder kinderen), die in 1992 zijn geënkquêteerd, zijn gegevens van zowel mannen als vrouwen beschikbaar, over onder meer hun tijdsbesteding, arbeidsverleden, huidige arbeidsverdeling en gezinssituatie.

Alvorens de empirische resultaten te laten zien schetsen de auteurs het theoretisch kader van hun studie. Vanuit het idee dat de specialisatie van de verschillende disciplines zoals sociologie, economie en psychologie ten aanzien van dit onderwerp te veel versnipperd is, pogen ze een model te formuleren waarbij gebruik wordt gemaakt van alle inzichten. Jammer is echter dat niet precies wordt aangegeven waarin de verschillende disciplines tekortschieten, zodat de

keuze voor het theoretisch model slecht is te volgen. Weliswaar wordt verwezen naar eerder werk van henzelf waarin de gedachtengang achter het theoretisch model wordt uiteengezet, maar daarvoor blijft het voor de lezer van dit boek moeilijk om keuzes en gedachtengangen te volgen. Voor zover ik het heb begrepen wordt het gezin beschouwd als één van de systemen in de maatschappij; mannen en vrouwen binnen gezinnen ruilen arbeid met elkaar op basis van functionaliteit. Het systeem gezin staat in relatie tot alle andere systemen zoals de arbeidsmarkt en het marktsysteem, en voortdurend vindt ook hier ruil plaats. Een reeks van hypothesen wordt vervolgens geponeerd, die stuk voor stuk interessant zijn maar niet duidelijk uit het voorgaande verhaal kunnen worden afgeleid. Zeer storend vind ik hier overigens dat in de tekst eigenlijk alleen wordt verwezen naar de eigen publicaties, en de literatuurlijst toch zo'n 100 publicaties telt. Is het niet een goed gebruik dat alleen die publicaties worden opgenomen in een literatuurlijst waarnaar ook daadwerkelijk wordt verwezen?

Vervolgens is de opbouw van de empirische hoofdstukken mooi en geeft die een goed beeld van de arbeidsverdeling binnen gezinnen en vooral ook waardoor deze wordt beïnvloed. De auteurs hebben er hierbij voor gekozen om alle onderdelen van de arbeidsverdeling en samenhangen ertussen uitvoerig toe te lichten met het cijfermateriaal. Aan de ene kant kan men dit als een verdienste zien; de lezer kan zelf immers opzoeken waar hij of zij in geïnteresseerd is. Aan de andere kant heeft dit ook zijn beperkingen. Mogelijk was het geheel sterker geweest wanneer de onderzoekers van tevoren hadden gekozen welke feiten zij wilden presenteren en welke boodschap ze daarbij wilden overbrengen.

Allereerst wordt in het empirische gedeelte ingegaan op het algemeen maatschappelijk profiel van Belgische gezinnen: wat is de huidige

arbeidsverdeling, wat is de huwelijksituatie en de kindertrend, en wat is de relatie van al deze factoren met achtergrondkenmerken als leeftijd, onderwijsniveau, inkomen en houdingen van beide partners. Het daaropvolgende hoofdstuk heeft betrekking op het arbeidsverleden van gezinnen. Zo wordt ingegaan op de uitgangspunten van partners bij de aanvang van het huwelijk als ook de beroepsloopbaan van beiden vanaf het huwelijksjaar. Dan wordt in het volgende hoofdstuk de huidige arbeidsverdeling behandeld; onder meer is hier gedetailleerd aandacht voor de specifieke huiselijke taken en hun verdeling over de beide partners. Ook komt de houding aan bod ten aanzien van beroeps- en gezinsarbeid. In het laatste empirische hoofdstuk staan de onderzoekers stil bij de toekomstige arbeidsverdeling binnen gezinnen, en besteden aandacht aan de wensen ten aanzien van beroepsarbeid en de combinatie van beroeps- en gezinsleven. Nog een opmerking over de empirische hoofdstukken: de meeste analyses zijn gebaseerd op frequentieverdelingen waarbij aan de hand van Chi-kwadraattoetsen wordt nagegaan of er significante verschillen bestaan tussen de onderscheiden groepen. Hoewel dit vaak inzichtelijk is, lenen sommige vraagstukken zich mijns inziens beter voor het laten zien van gemiddelden. In het afsluitende hoofdstuk van het boek wordt ingegaan op beleidsperspectieven, en schetsen de onderzoekers de contouren van een beleid waarbij gestreefd wordt naar een gelijke arbeidsverdeling binnen gezinnen. Samengevat vind ik dat deze studie, hoewel ik ook duidelijk een aantal kritiekpunten heb, toch een goed beeld geeft van de arbeidsverdeling van gezinnen in België.

Tanja van der Lippe

Davids, K., 't Hart, M., Kleijer, H. & Lucassen, J. (Red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*.

Leuven, Apeldoorn: Garant, 1995, 303 pp.
 ISBN 90 5350 344 7

Eén van de voornaamste opgaven van historici schijnt te zijn om de identiteit van een samenleving en haar bewoners te bestuderen. Een illustratie daarvan is *De Republiek tussen zee en vasteland*, een bundeling van werk van een zeventiental historici die schrijven over de ontwikkeling van het Nederlands eigene in de internationale context. Het is niet doenlijk binnen het bestek van een korte boekbespreking goed recht te doen aan de afzonderlijke bijdragen van de verschillende auteurs. Ik zou kunnen volstaan met de mededeling dat de bijdragen naar mijn oordeel overwegend van redelijke tot zeer goede kwaliteit zijn. In alle bijdragen zijn wel behartigenswaardige vragen, ideeën en observaties aan te treffen. Als geheel is het een waardevol boek dat door de redacteurs voorzien is van een zinnige inleiding. Deze karakteristiek is natuurlijk zo algemeen, dat een lezer er niets mee opschiet. Daarom zal ik proberen uit te leggen waar de waarde van het boek in zou kunnen liggen.

De vraag die eigenlijk richting verschaft aan de discussie in de verschillende bijdragen is – naar analogie met Braudels studie over de culturele eenheid van het gebied rond de Middellandse Zee – of er zoiets als een Noordzeecultuur bestaat of heeft bestaan. Ook wordt de vraag gesteld in welke mate een besef van identiteit wordt gedeeld in alle bevolkingsgroepen en in alle regio's binnen een samenleving.

Lezing van het boek leidt tot een aantal conclusies. Voor zover er een Nederlandse identiteit is,

is die ontstaan in de tijd van de Republiek toen het gebied en de daar wonende mensen voor het eerst een staatkundige eenheid vormden. Verder valt er ten tijde van de Republiek wel degelijk zoiets als een Noordzeecultuur aan te wijzen. Deze komt onder meer tot uiting in de continuïteit van de dialecten in het Noordzeegebied, in gelijksoortige gezinsvormen, bezitsverhoudingen, verstedelijkingspatronen, een soortgelijk hoog niveau van alfabetisme, een gemeenschappelijk protestants geloof met individuele boetedoening, een geringe angst voor de zee, en een overeenkomstige juridische cultuur waarin weinig plaats is voor bijvoorbeeld herksrijprocedures. Tevens bestonden er grote regionale en sociale verschillen in culturele identiteit. Voortgaande economische en politieke integratie in de nationale staat maakten echter gaandeweg zowel de gezamenlijke Noordzeecultuur als ook de culturele verschillen tussen regio en sociale strata binnen de Republiek ongedaan.

Als de lezer in het boek op zoek gaat naar een antwoord op de vraag waarom deze ontwikkelingen zich voordeden, dan blijkt dat zoals zoveel historisch werk ook deze bundel eclectisch van aard is. Hoewel er bij nadere beschouwing toch een gemeenschappelijke aanzet tot verklaring is aan te wijzen. Telkens wordt namelijk de vraag gesteld naar het relatieve belang van de maritieme en de continentale invloed. Achter deze vraag schuilt het onuitgesproken idee dat de economische bestaanswijze bepalend is voor 'de rest'. Iets dergelijks kan worden gezegd van de vraag naar de groeiende internationale vervlechting. Hierachter zit het vermoeden dat de omvang van economische markten van invloed is op andere kanten van het sociale leven, zoals de culturele identiteit van een bevolking.

In de verschillende bijdragen blijkt dat het maritieme element, dat wil zeggen de kustprovincies, in de economie en mede op grond daarvan ook

in de cultuur de toon aangaf. Vanuit het westen van de Republiek werden nieuwe denkbeelden en innovaties van technische en institutionele aard geïntroduceerd en verder verspreid naar de landprovincies. Dit geldt niet alleen voor het plaatselijke dialect uit het Kennemerland dat uiteindelijk de landstaal werd, maar ook voor zaken als zogenaamde chinoiserieën (textielwerk, lakwerk en porselein) uit het verre Oosten, later nageemaakt in de Republiek zelf, tot en met het provinciale belastingstelsel waarin uitgaven worden gefinancierd door vrijwillige leningen en een groot aandeel aan indirecte belastingen.

De groter wordende internationale vervlechting komt minder goed uit de verf, hoewel op meerdere plaatsen in de bundel voorbeelden te vinden zijn: het intensieve verkeer en de migratie van personen van allerlei slag, de verspreiding van puriteinse godsdienstige ideeën en geschriften, van de reeds genoemde asiatica en later van Franse meubels, het groeiende aandeel van beleggingen in het buitenland, het belang van de Amsterdamse kapitaalmarkt als 'clearinghouse' voor internationale kapitaalstromen, de aan de Republiek opgedrongen passieve neutraliteit in internationale politiek, de economische afhankelijkheid voor het alledaagse brood van een betrouwbare graantoevoer uit de Baltische landen.

Onuitgesproken, maar wel in het boek terug te vinden, is dat het ontstaan van grotere en vrijere economische markten in de Republiek en de haar omringende wereld belangrijk zijn geweest, niet alleen omdat iemands plaats op de economische markt zijn belangen definieert in verhoudingen met anderen, maar ook omdat een grotere, vrijere markt tot technologische en economische groei en tot meer materiële welvaart voerde die tezamen het alledaagse leven veel minder onzeker maakten. Deze grotere bestaanszekerheid in het alledaagse leven, berustend op bijvoorbeeld bete-

re schepen en navigatietechnieken, betere bedijking van laaggelegen polderland en hogere, betrouwbare opbrengsten en toevoer van graan, lijkt ook voorwaarde te zijn geweest voor de aanvaarding door brede lagen van de bevolking van een meer open wereldbeeld.

In verband met de analogie met Braudels werk over de Middellandse Zee valt op dat de auteurs weinig beroep doen op technologische, demografische of geografische omstandigheden als oorzakelijke condities voor culturele verschillen. Nieuw in vergelijking met Braudel is in elk geval de aandacht voor de rol van belastingstelsels en andere financiële instituties. Ook is het opmerkelijk dat de politieke eenwording zo'n belangrijke rol speelde in het tot stand komen van het Nederlands eigene. Of nog preciezer gezegd, dankzij de politieke eenwording, hoe gebrekkig die ten tijde van de Republiek ook geweest mag zijn, kon het maritieme element, dat wil zeggen Holland, een nog groter stempel zetten op de culturele identiteit van de Republiek en het latere Koninkrijk der Nederlanden. Ook voor het ontstaan en het instandhouden van regionale verschillen was de politiek belangrijk, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de actieve rol van de Bosche overheid in het werven om subsidies, voordelige contracten en prijsbeschikkingen bij de Staten Generaal in Den Haag.

Tenslotte wil ik nog twee opmerkingen maken die ingegeven zijn door de sociologische achtergrond van de bespreker en de periodiek waarin deze bespreking verschijnt. Voor een socioloog is het opnieuw verrassend – in de sociologie krijgt men soms de indruk dat alleen onderzoek mogelijk is met behulp van een schriftelijke enquête – hoe, hoewel natuurlijk deels geboren uit een gebrek aan andere bronnen, veelzijdig de historische bronnen inmiddels zijn geworden. In deze bundel wordt gebruikgemaakt van volksverhalen, reisverhalen, liedbundels, godsdienstige en

politieke geschriften en boedelbeschrijvingen, poorterboeken, kerkelijke lidmatenregisters, belastingarchieven en subsidieregels voor stenen daken. Opvallend is ook met hoeveel fantasie deze bronnen soms tot spreken worden gebracht; zo blijken boedelbeschrijvingen niet alleen regionale en sociale verschillen in culturele identiteit zichtbaar te kunnen maken, maar ook lange-termijnontwikkelingen daarin.

Verder dringt zich bij mij onder het lezen van de bundel de vergelijking op met de wijze waarop de sociologen Lenski, Nolan en Lenski (1995; vergelijk ook Ultee, Arts & Flap, 1996) de Republiek hebben gekarakteriseerd. Minder voorzichtig dan de zeventien historici uit de bundel komen zij met duidelijke hypothesen die enigszins voldoen aan de vermoedelijk bij sociologen grotere behoefte aan verklaring. De Republiek was, in tegenstelling tot de meeste andere Europese landen uit die tijd die overwegend agrarisch waren, een hybride agrarisch-maritieme stadstaat. Deze bestaanswijze leidde, aldus

Lenski en zijn collega's, behalve tot economische en technische innovatie en welvaart ook tot een oligarchische bestuursvorm, een werkende elite die er een republikeinse ideologie op na hield, een wijde verbreiding van een arbeidsethos, een tamelijk sterke scheiding tussen staat en kerk en een geringe sociale afstand tussen elite en het volk. En een elite, zo zou ik willen aanvullen, die ook deel had aan de volkscultuur.

H. Flap

Literatuur

- Lenski, G., Nolan, P. & Lenski, J. (Eds.) (1995). *Human societies. An introduction to macrosociology*, Seventh Edition. New York: McGraw-Hill.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, W. (1996). *Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen*, Tweede herziene editie. Groningen: Wolters Noordhoff.